

Bouwhistorische en Archeologische

b e r i c h t e n

■ Archeologisch onderzoek in het Tolbrugkwartier(9)

In de maanden januari en februari van dit jaar is het archeologisch onderzoek in het Tolbrugkwartier voortgezet. Het betreft de plaats waar de eerste stadsmuur en de daarmee samenhangende stadsgracht zich hebben bevonden. Bovendien zou op deze locatie nog een deel van de middeleeuwse Tolbrugstraat buiten de oudste stad onderzocht kunnen worden. Ten aanzien van de stadsmuur en een eventuele poort pakte het onderzoek teleurstellend uit. Bij de rehabilitatie van het Tolbrugkwartier in de jaren vijftig en zestig is de Binnendieze ter plekke gedempt, waarbij het water door een groot riool werd geleid. Bij de bouw van de parkeergarage in 1975 is dit riool voor een deel weer verlegd. Deze activiteiten hebben precies plaatsgevonden op het punt waar de Tolbrugstraat tegen de stadsmuur aanliep. Dit heeft helaas tot gevolg gehad dat de stadsmuur juist op dit cruciale punt gesloopt is. Het enige dat restte was een zware poer die op het dekzand was gefundeerd (afb. 1). Hoewel

hij qua positie onderdeel van een eventuele poort geweest zou kunnen zijn, was er bouwtechnisch geen enkele aanwijzing voor een dergelijke constructie. Hij paste volledig in het patroon van een doorlopende muur. Een tweede indirecte aanwijzing om aan een muur te denken werd geleverd door het verloop van de ophogingslagen die rond 1300 met karren waren aangevoerd (zie ook het bericht in afl. 4 van 1996). Juist ter hoogte van de muur c.q. poort liepen deze lagen omhoog, wat alleen logisch is als hier een muur heeft gestaan. Bij een doorgang in een poort zouden ze immers horizontaal zijn blijven lopen. Buiten de muur stroomde de stadsgracht. In het van nature natte milieu ten noorden van de Markt was het betrekkelijk eenvoudig om een verdedigingsgracht aan te leggen. We hebben vastgesteld dat de gracht tot in het dekzand was ingegraven en een breedte had van ca. 15 meter. Aan de voet van de stadsmuur heeft nog een voorland

Afb. 1.
*Omgeving kruispunt van
Tolbrugstraat met oudste
stadsmuur.*

1. *Deze poer/steunbeer is het enige dat op deze locatie nog restte van de 13de-eeuwse stadsmuur.*
2. *De plaats waar de stadsmuur liep, weggebroken bij de aanleg van het Diezeriool.*
3. *Duidelijk is te zien hoe de ophogingslagen oplopen naar de positie van de stadsmuur.*

(Foto: BAD)

van enkele meters breed gelegen. Hier is dus nog eens bevestigd dat deze waterloop (de Groote Stroom) gegraven is. De Marktstroom daarentegen heeft onderdeel gevormd van het natuurlijke stroomgebied van de Dieze zoals dit door Aa en Dommel is gevormd. Deze situatie heeft geduurd tot rond 1400. In deze periode is men begonnen het gebied buiten de stadsmuur voor bewoning geschikt te maken

Afb. 2.

In het midden van de foto de zware kademuren van de Dieze, gezien vanaf de kant van de Markt, met rechts de fundering van de bebouwing aan de Tolbrugstraat, begin 15de eeuw.

(Foto: BAD)

door middel van het dempen van het moeras. In de vorige berichten is dit al uitgebreid aan de orde gekomen. De stadsgracht werd verlegd en het water werd tussen zware kademuren geleid. Op deze wijze vormde de vroegere stadsgracht onderdeel van het Binnendieze-systeem. In de jaren zestig van deze eeuw tenslotte, leidde men het water ondergronds via rioolbuizen en verdween de waterloop uit het stadsbeeld. Na de grootschalige ophoging in de periode rond 1400 werd de Tolbrugstraat doorgetrokken tot voorbij de oude stadsmuur. Deze was overigens al in de 14de eeuw

(gedeeltelijk?) gesloopt, getuige de vele hergebruikte stenen die in de muren van de laat 14de-eeuwse huizen zijn verwerkt (zie 's-Hertogenbosch V, 1997 nr. 1 p. 23-25). We hebben voornamelijk de funderingen van de voorgevels van de huizen aan de oostzijde van de Tolbrugstraat kunnen onderzoeken. De westzijde van de straat werd in de jaren vijftig en zestig al goeddeels gesloopt.

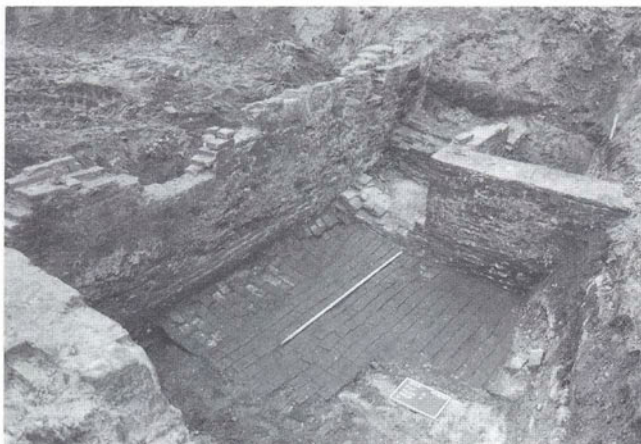
Er bleek een opvallende uniformiteit in de aanleg te zijn. De muren waren op grondbogen en poeren gefundeerd die op hun beurt op een diepe puinlaag stonden (afb. 2). Het wekt de indruk dat de Tolbrugstraat niet langzaam en perceelsgewijs naar het noorden toe is uitgebreid, maar dat men op planmatige wijze een hele straat heeft aangelegd. Uit het onderzoek bleek dat dit gelijktijdig met de werkzaamheden aan de Dieze werd uitgevoerd (afb. 3). Het Tolbrugkwartier kent dus een opvallend lange traditie van herstructurering. Op één plek konden we een volledige doorsnede door de Tolbrugstraat vastleggen, waaruit bleek dat de breedte van de straat op dat punt 6.40

Afb. 3.

Gezicht op de fundering van het 'langspand' ten noorden van de Dieze (rechts).

(Foto: BAD)

Afb. 4.
Achter de fundering van afbeelding 3 lag een kelder met de oorspronkelijke 15de-eeuwse baksteenvloer. In de 17de eeuw is de toegang gewijzigd en is het trapje op de achtergrond aangelegd. (Foto: BAD)

m. bedroeg. We hadden hier een goed zicht op de volledige opbouw van de ondergrond. De eind 14de-eeuwse/vroeg 15de-eeuwse ophogingspakketten lagen direct op het veen en hiermee kon definitief vastgesteld worden dat er vóór 1400 geen doorlopende weg heeft bestaan en de naam Tolbrug (voor het eerst genoemd in 1327) hiermee dus niet in verband kan worden gebracht. Van het eerste huis ten noorden van de Binnendieze bleek nog een gedeelte van de kelder bewaard met de oorspronkelijke bakstenen vloer

(afb. 4). Dit was een zogenaamd 'langspand', dat wil zeggen een huis dat breder dan diep was, met de kap parallel aan de straat. Op de stadsplattegronden van Braun-Hogenberg en van Blaeu staat op deze plek ook een dergelijk huis getekend.

Johan Treling
Ronald van Genabeek ■

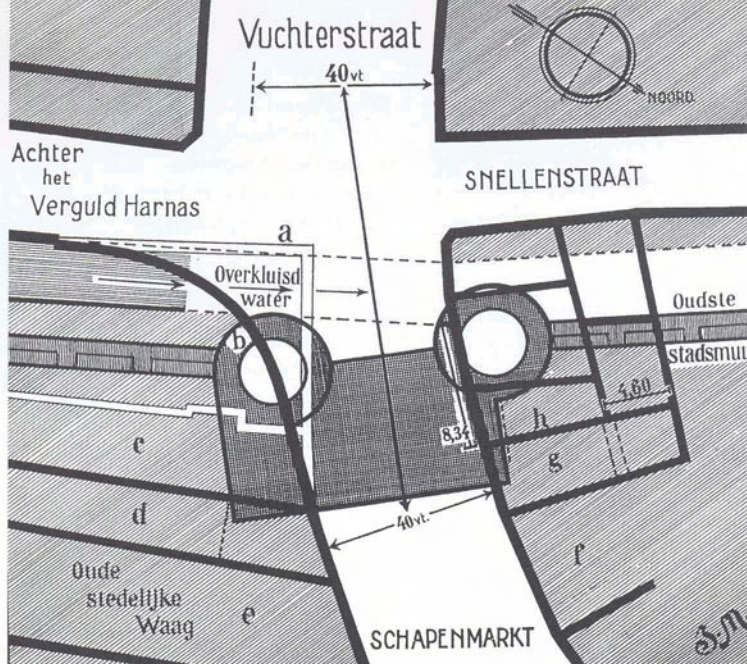
■ De Antwerpse of Onze Lieve Vrouwepoort

In het kader van de herbestating van de Vughterstraat-Schapenmarkt was in de maanden februari en maart 1997 gelegenheid om de stadspoort bij de Snellestraat, in de volksmond Antwerpsepoort genoemd, aan een archeologisch onderzoek te onderwerpen. Het onderzoek had tot doel om de situatie en de grondvorm van de poort te kunnen vastleggen. De plattegrond

van de poort zal op korte termijn in de nieuwe bestrating worden weergegeven.

De Antwerpse Poort bevond zich aan het begin van de Schapenmarkt en vormde de toegang tot de stad vanuit Vught. De poort behoorde tot de eerste stadsommuring daterend uit het eerste kwart van de 13de eeuw. Oorspronkelijk bevonden zich drie landpoorten in deze eerste stadsmuur. Van deze poorten zijn in 1972 de Leuvense- of Gevangenpoort en in 1980 en 1983 de Brusselse- of Heilig Kruispoort archeologisch onderzocht. Van deze laatste twee poorten zijn in de 19de eeuw opmetingstekeningen gemaakt voordat ze gesloopt werden.

Helaas zijn er geen tekeningen van de Antwerpse Poort bekend. Uit historische bronnen is er nauwelijks informatie over de poort en ook uit recente tijden is er vrijwel geen informatie bekend. In het gemeentearchief bevindt zich het archief van Jan Mosmans (1870-1966), een zeer belangrijke pionier op het gebied van (bouw)historisch onderzoek. Zijn archief vormt een rijke bron van met name bouwhistorische gegevens over thans gesloopte panden en de oudste stadsommuring. Dit archief wordt nog regelmatig gebruikt door de Bouwhistorische en Archeologische Dienst. In het archief Mosmans bevindt zich een door hem gemaakte reconstructie-tekening van de Antwerpse

Reconstructie van de Antwerpse poort door Jan Mosmans, 1924 (Stadsarchief, HTA, stamboeknr. 13338)

Poort. In 1924 heeft hij bij de sloop van een aantal panden aan het begin van de Schapenmarkt getracht de poort te documenteren. Uit de recente opgravingsgegevens en de reconstructie van de poort door Mosmans is af te leiden dat hij een gedeelte van de toren die thans is opgegraven inderdaad gezien moet hebben. Hij heeft echter te weinig gezien om tot een verantwoorde reconstructie te komen.

Tot 1924 was de positie van de Antwerpse Poort nog herkenbaar door een versmalling van de straat op de overgang van de Vughterstraat naar de

Schapenmarkt. Teneinde deze smalle doorgang te verbreden is in 1924 een aantal panden aan de zijde van Achter het Verguld Harnas gesloopt.

De opgraving die dit jaar heeft plaatsgevonden is in twee campagnes uitgevoerd, dit laatste omdat de doorgang van het verkeer mogelijk moest blijven.

De westzijde is het eerst opgegraven. Deze zijde, zo bleek later, was het meest gaaf bewaard gebleven, met name de hoefijzervormige toren. Voor de buitenmantel was veelvuldig tufsteen, een vulkanisch gesteente uit de Eifel, gebruikt.

Aan de straatzijde van de toren waren zowel de sponning van de deur als de sponning van het valhek nog aanwezig. Bijzonder was dat

de oudste bestrating nog op een aantal plaatsen werd aangetroffen. Deze bestrating bestond uit onregelmatige brokken kalksteen. In de toren werden vloeren vastgesteld zowel van leem als van baksteen.

De oostzijde van de poort was veel minder gaaf bewaard gebleven. De toren aan deze zijde was door de aanwezigheid van een huis, vermoedelijk aangelegd in de 16de eeuw, in sterke mate aangetast. Met name door

Gedeelte van de noord-westelijke toren van de Antwerpse poort, opgraving 1997 (Foto: BAD)

een kelderaanleg binnen het huis was een groot deel van de toren aan de binnenzijde gesloopt. Aan de zijde van de oorspronkelijke doorgang was een groot deel van de poort verdwenen door de aanleg van een recente rio- lering.

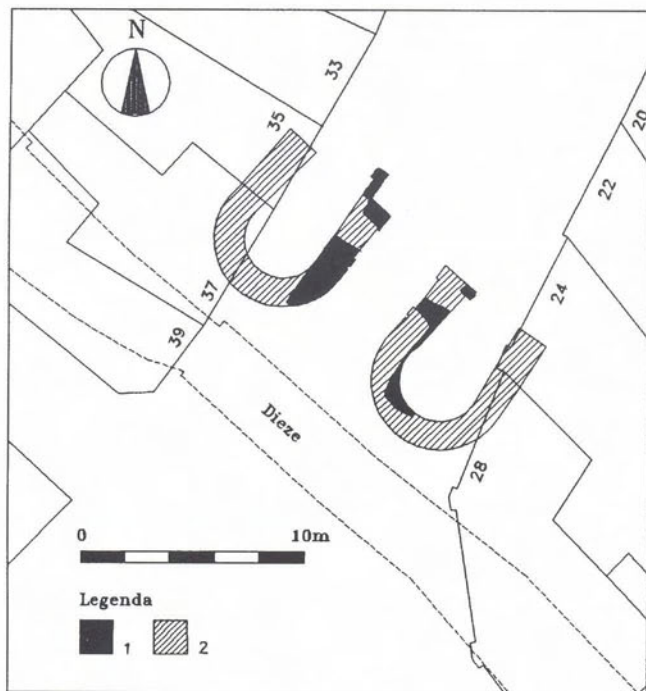
Uit het onderzoek is geble- ken dat de toren vermoede- lijk al in de tweede helft van de 14de eeuw in gebruik werd genomen als woon- ruimte.

De ronde binnenzijde van de toren is toen namelijk recht- hoekig uitgekapt en er zijn aanwijzingen dat zich tegen de muur een schouw heeft bevonden. Vermoedelijk is de poort reeds in de 16de eeuw gesloopt, waarna ter plaatse van de poort nieuwe huizen werden gebouwd.

Deze huizen hebben er met aangepaste voorgevels gestaan tot het begin van deze eeuw.

Uit het onderzoek is af te lei- den dat de twee hoefijzervor- mige torens een lengte van 6- 7 meter en een gereconstru- eerde breedte van 5 meter hadden. Tussen de torens bevond zich de rijweg met als smalste doorgang tussen de torens 3,5 meter.

De belangrijkste conclusie uit het onderzoek is dat de poort qua opzet goed vergelijkbaar is met de andere twee poor- ten, namelijk twee hoefijzer- vormige torens waartussen een doorgang. Een groot ver- schil is dat de Antwerpse Poort in vergelijking met bei-

de andere poorten aanmerke- lijk kleiner is. De torens van de Antwerpse Poort zijn 6-7 meter lang, in tegenstelling tot de torens van de beide andere poorten die ongeveer 10 meter lang zijn. De positie van de poort wijkt enigszins af van de reconstructie van het tracé van de eerste stads- muur zoals in 1983 gepubli- ceerd is in H.L. Janssen (red.), *'Van Bos tot Stad'. Opgravin- gen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1983). Het blijkt dat de poort enige meters verder richting Markt heeft gelegen. Ook bij de opgraving van het Minder- broedersklooster in 1985 werd al geconstateerd dat de stadsmuur hier eveneens eni-

Antwerpse poort, opgraving 1997

1. aangetroffen muurwerk

2. reconstructie

(Tekening: F. Schipper, BAD)

ge meters meer in de richting van de Markt lag.

Het onderzoek heeft weer een ontbrekend stukje van de stadsmuur opgeleverd, zodat de reconstructie van het tracé opnieuw kan worden aange- vuld.

Eddie Nijhof ■